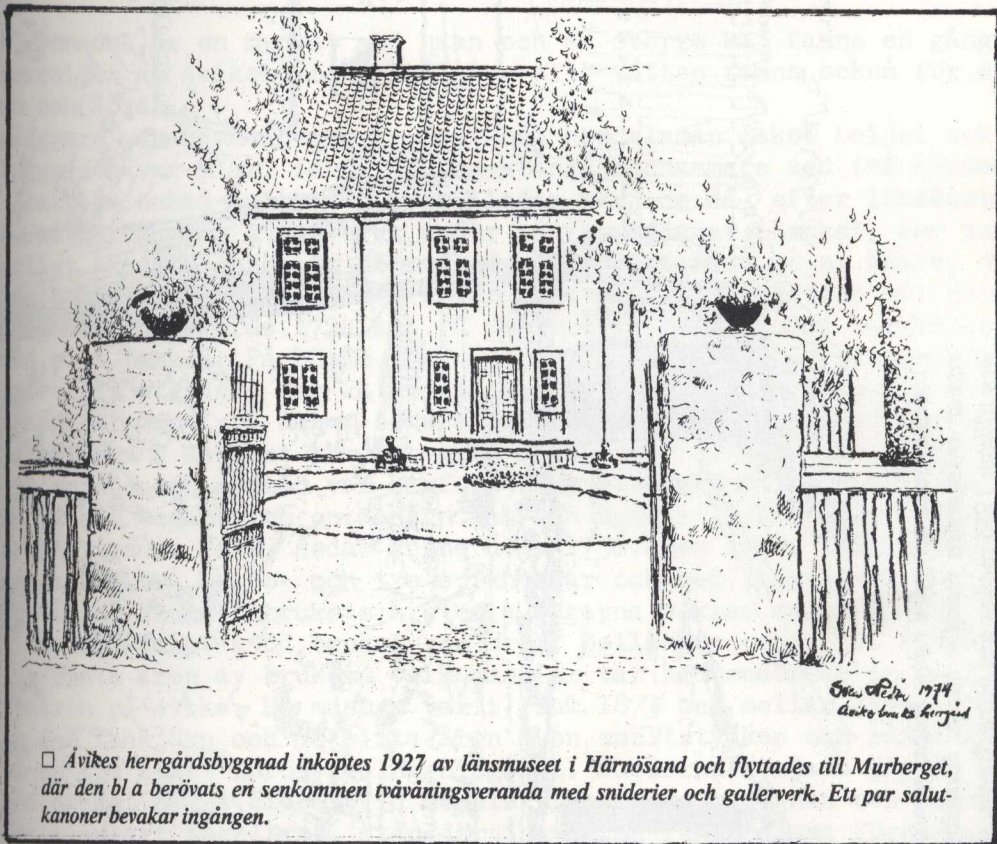

Åvike järnbruk

Ett stycke intressant järnbrukshistoria gick bokstavligt upp i rök, då ägaren till Åvike bruk på 1920-talet i dagarna tre lät bränna alla papper och värdefulla handlingar, som kunde berätta om tillverkning, bruksliv och detaljer i produktion och affärer, om ägareskiften och

allt annat, som skulle ha kunnat skapa en klar bild av ett av de äldsta järnbruken i Medelpad, dess tillkomst, historia och avveckling. Om detta var orsaken till att Åvike bruk "glömdes bort", då Vallis Nyberg skrev sin bok "Gamla järnbruk i Medelpad" må här vara osagt.

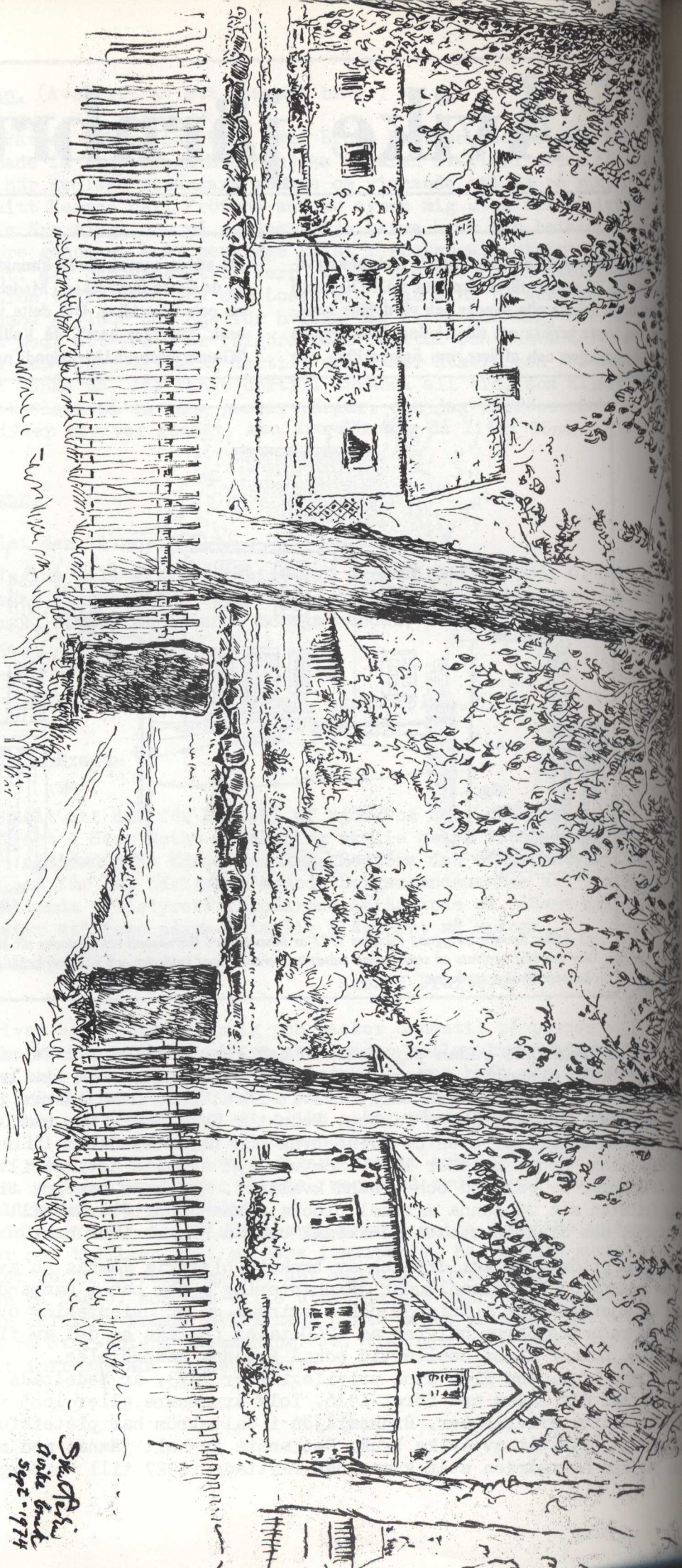

□ Åvikes herrgårdsbyggnad inköptes 1927 av länsmuseum i Härnösand och flyttades till Murberget, där den bl a berövats en senkommen tvåvåningsveranda med sniderier och gallerverk. Ett par salutkanoner bevakar ingången.

Som i det föregående redan påpekats är det inte möjligt att få någon samlad bild av Åvike bruks historia, eftersom de gamla handlingar, som skulle kunnat berätta därom för oss senare tiders barn, blivit förstörda. Ovanstående tidningsklipp vittnar också detta tråkiga faktum. Redaktör Sven Hedin har emellertid lyckats få fram en del uppgifter även om Åvike bruk och berättar därom i Sundsvalls Tidnings söndagsbilaga den 6 oktober 1974. Som vanligt är hans artikel illustrerad med egna teckningar av välkänd och erkänd kvalitet. Med hans benägna tillstånd tar jag mig friheten att ur denna artikel plocka samman uppgifterna till den kortfattade historik, som cirkeln uttalat önskemål om. Så här skriver han:

"Den mest uttömmande skildringen av brukets historia lämnas nu av P. Norberg i hans uppsats om "Ångermanländsk järnhantering", där han i samband med redogörelsen för Öjefors bruk i Stigsjö också tvingas ge en orientering över Åvike bruk, vars ägare under förra hälften av 1700-talet förlade en del av tillverkningen till Öje. Luckor finns emellertid också i denna redogörelse.

Galtströms bruk, som fick sina privilegier år 1673, är Medelpads äldsta järnbruk och driften där lades ned först 1916. Tolv år senare eller 1685 fick Åvike bruk och Lögdö sina privilegier. Bruksmiljön i Galtström har pietetsfullt bevarats, sedan föga återstår av Åvike bruk. Det mesta är helt jämnat med marken. Inte ens den pampiga herrgården står kvar. Den flyttades 1927 till Murberget i Härnösand.

□ Ävike bruks herrgård i dag. Höga, gamla asparanar trädgården framför husen. Huvudbyggnaden tillkom 1956 medan den östra flygeln, som ses i h är den ursprungliga från 1700-talet. Den gamla huvudbyggnaden, som uppfördes på 1730-talet, återfins i dag i anmorlunda skick på Murberget Härrösand.

S. Petri
Ävike bruk
sept. 1974

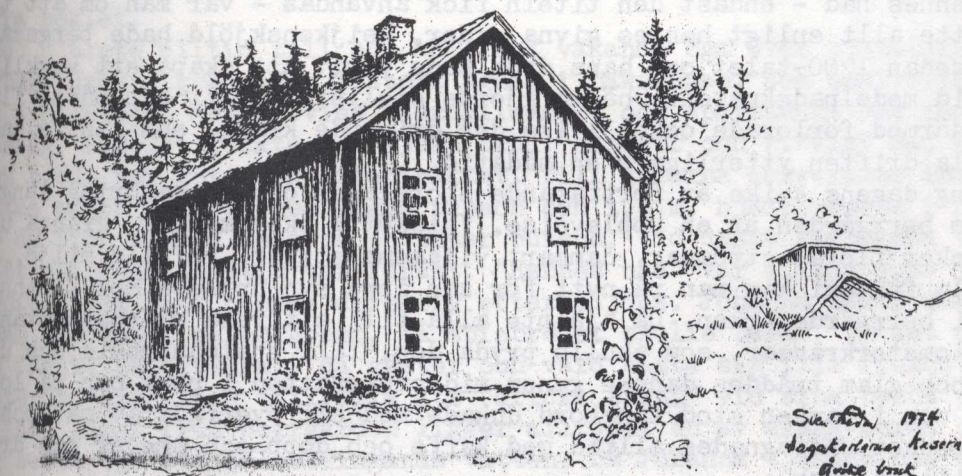
Där den gamla herrgården stod, ligger emellertid idag en ny herrgårdsliknande byggnad, tack vare att nuvarande ägaren Gunnar Holm och dennes fader, framlidne förvaltare Einar Holm, velat återuppväcka den gamla miljön. Förvaltare Holm köpte Åvike bruk 1929 och 1956 byggdes huvudbyggnaden på den gamla herrgårdens plats. Brukets två flyglar ramar trädgården. Den östra flygeln är den ursprungliga, medan den västra revs samtidigt med herrgården och följde med flyttningen till Härnösand. Året 1935 lät apotekare Carl Holm, som sommartid vistades på Åvike bruk, bygga en ny flygel på den rivnas plats.

Det var Mellansveriges brist på träkol, som gjorde att en järnhantering också förledes till våra trakter, fastän landskapet saknade egna malmfyndigheter, i varje fall brytvärda. Malmen forslades på skutor från Utö, Roslagen, Norbergs- och Västerbergslagen och efter bearbetning fördes sedan stångjärn och smidesvaror sjövägen till Sundsvall och Härnösand samt Gävle och Stockholm. En hel del av dessa transporter skedde dock även landsvägen, framförallt vintertid, och långa hästforor gick mellan städerna.

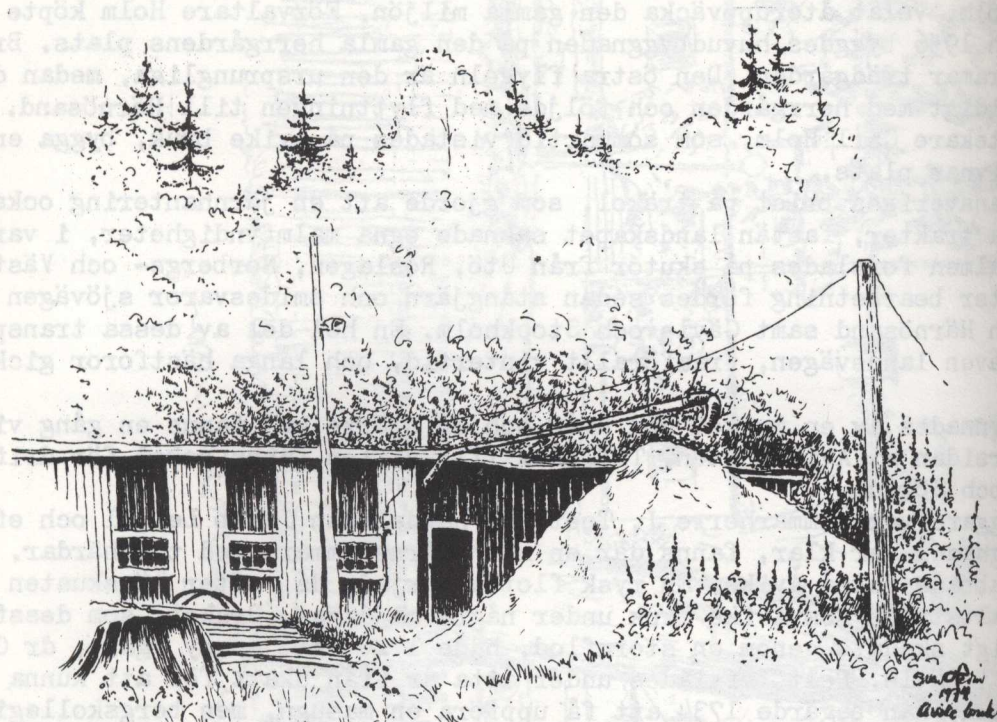
Åvike Bruk gynnades av en mycket god hamn och en större kaj fanns en gång vid kliporna på norrsidan av Åvikebukten. Tillgång till vatten fanns också för driften tack vare Norrån och Sörån.

Brukets anläggare var kammarherre J. Teet och handelsman Jakob Leijel och efter tio år, då utbyggnaden var klar, fanns där en stångjärnshammare med två härdar. Olycksåret 1721 drabbade också Åvike. En rysk flotta härjade då efter länskusten och ödelade såväl Galtströms som Åvike bruk under några majdagar. Bruket, som dessförinnan 1716 allvarligt skadats genom en stormflod, hade 1720 fått en ny ägare, dr Carl Pelt, stadsfysiker i Gävle. Pelt befriades under åtta år från skatt för att kunna bygga upp bruket igen. Han begärde 1734 att få uppföra en masugn, men bergskollegiet dröjde länge med sitt besked. På Lögdö bruk fanns nämligen brukspatronen Mattias Krapp, vilken också ville utvidga. Den 24 november 1737 gavs han privilegium för en begärd stångjärnshammare, men fyra dagar senare dog Krapp. Sonen Filip efterträdde och han ansåg, att hammaren i stället borde byggas i Lagfors. År 1741 gav också bergskollegiet sitt tillstånd och därmed var Lagfors bruk ett faktum. Pelt i Åvike fick samtidigt avslag på sin begäran om en masugn och han ägde alltjämt bara en hammare. Sonen Ludvig efterträdde Pelt, sedan denne dött 1756, men först 1783 inrättades en manufakturmedja med två knipp- och tre spikhamrar och med lika många ässjor.

Stora luckor finns sedan i brukets historia, ägarna växlar men med åren utvidgas bruket något. På 1870-talet stod bruksingenjör M. Bellander och T. W. Heijkenskjöld som ägare och de sista åren av brukets verksamma år var kommandörkapten Erik Gustaf Heijkenskjöld patron på Åvike. En masugn var i bruk 1873 och mellan åren 1874-1884 tillverkades en del tackjärn och de sista åren även smältstycken och råstänger. Men då hade bruket en tid stått inför nedläggningshot. Smederna började flytta och kvar var så småningom endast några äldre. Vid sekelskiftet revs masugnen och teglet utnyttjades till ett nyanlagt tegelbruk, stångjärnshammaren rönste samma förgängelsens öde, smeds- och arbetarbostäder revs och i dag återstår blott rester, som föga minner om gammal järnhantering.

□ Dagakarlarernas kasern i Åvike finns allt jämt kvar men går mot förfall. För 150 år sedan bodde här åtta dagakarlar. I andra hus, bl a Uppigata-gården som även finns kvar, bodde vid samma tid sju mästersmeder och tre spiksmeder.

□ En mindre såg har i dag avlöst Åvike bruks masugn, som låg just där sågspånshögen ses på teckningen.

En vandring kring Åvike bruk skvallrar emellertid inte bara om förgången järnbruktid utan också om dagens bekymmersamma problem; nedlagda jordbruk, övergivna gårdar, tysta marker. En ny tid har avlöst det gamla och i en avfokningsbygd har en växande fritidsbebyggelse förändrat en bygds karaktär. Somligt på ont, men kanske ändå mest på gott.

I byn Västerå, strax väster om Åvike, bodde för några år sedan en minnesgod kvinna, Johanna Sluug - hon är död nu - som livfullt och målande kunde berätta om brukslivet under Åvikens sista arbetsår under patron Erik Gustaf Heijkenskjölds spira. Mor Johanna var född 1867 och när förvaltaren Holm och hans son beslöt att bygga en ny herrgårdsbyggnad på den rivnas plats, gladdes hennes hjärta. Hon ville se det som en pånyttfödelse, sade hon till mig, den gången vi pratades vid. Mor Johanna tjänade under Heijkenskjölds, då hon var i 20-årsåldern och mindes väl, hur Hennes nåd - endast den titeln fick användas - var mån om att tjänstefolket skötte allt enligt hennes givna order. Heijkenskjöld hade bergsmansblod i ådrorna sedan 1700-talet och hans dröm hade varit att skapa ett verkligt bergsmansbruk vid medelpadskusten. Ohälsa gjorde emellertid, att han måste flytta söderut och därmed förlorade också Åvike den drivande kraft, som kanske hade förmått vidmakthålla driften ytterligare en nådatid.

Parken kring dagens Åvike är fortfarande storslagen och en vandring längs stigarna söder om herrgården är en upplevelse. Välskötta skogsmarker, granna utblickar, rik och vacker flora, strömmar, dammar, vilsamma stigar, rofylld miljö. Med en smula fantasi kan man på nytt för sin inre syn uppleva Mor Johannas midsommarfester i herrgårdsparken. Då hjälpte alla till att resa midsommarstången och binda de blomsterkransar, som skulle pryda den. Till spelmansmusik och under glada skratt och glam trädde dansen genom midsommarnatten i park och på loge. I herrgården och ute i parken stod långbord dukade med ett överflöt av mat och dryck. Folket på bruket undfägnades alltid med kaffe och dopp och smeder och drängar bjöds därtill på kask.

Gästerna var många och besöken ganska täta under ett år. Skjutsbönder förde dem till bruket och inhysten alltid i någon gård i väntan på återfärden. Festerna präglades av hjärtlighet och omtanke om gästerna, som sannerligen aldrig behövde

□ Johanna Sluug i Västerå, född 1867 och död 1960, arbetade i sin ungdom på bruket.

på hungriga från dukade bord. Mat bjöds i överflöd och särskilt uppmärksammades de gånger brukspatronen hade fasaner med sig från jaktdagarna under sin storstadsvis- telse. De läckerheterna talade gästerna länge om.

Mor Johanna fick hjälpa till i köket vid sådana tillfällen. Bruket hade förmånen att ha en utomordentligt skicklig kokerska - hon kom från Vänersborg - och därför motsågs alltid bjudningarna med spänning och traktan. Inte bara till jularna ord- nades storbak, också vid varje brukskalas, och de kom ganska tätt, eftersom Åvike bruk var ett kärt mål för månget herrskapsfolk från Sundsvall och Härnösand i slu- tet av förra seklet.

"Hennes nåd" hjälpte alltid till och höll ett vakande öga över tjänstefolket vid dessa storbak. Brödet gräddades i stora ugnar i bakstugan, som emellertid också an- vändes som tvättstuga. Men en viss återhållsamhet och sparsamhet var rådande. "Hen- nes nåd" ansåg, att det räckte med mjukt bröd, skorpor och rikligt med bruna kakor. Men det som bjöds var gott och eftertraktat. Till jularna serverades inte bara kaf- fe, då sattes också fram en hel kagge punsch och t.o.m. hjälpredorna i köket und- fägnades - de fick alltid dela på en liter punsch. Vid dessa gästbesök var det viktigt, att matbrödet alltid var färskt. "Hennes nåd" var alltid uppe i ottan för att kontrollera, att hennes direktiv efterföljdes. Johanna måste därför sti- ga upp redan klockan 2 på morgonen, då spisbrödet skulle bakas, ty det skulle lig- ga rykande färskt på sitt fat, då gäster och värd satte sig till frukostbordet. Kanske gästerna också fick tillfälle att "dricka brunn" vid sina besök på Åvike herrgård. Inte långt från herrgården ligger alltså en av slagg murad brunn, vars källa förr sades äga ett hälsobringande vatten. Då Johanna tjänade hos en familj i Bondhamn nära Åvike, måste hon varje morron hämta vatten ur den källan till sin busmor, som var fast övertygad om att den drycken skulle hjälpa henne till hälsa. Mor Johanna gick dagligen hela två kilometer över ångar, stenmarker och skog med den "medicinkrukan".

(Denna hälsobringande källa var den på annat ställe redovisade trefaldighetskälla i Ytterå by med nr 4 på upprättad karta. Avd. IX:21.)

Det var den s.k. gamla goda tiden. Den kommer aldrig igen. Dagens Åvike har satsat på skogsbruk. Nya arbetsmetoder, nya näringsgrenar markerar dagens bruksliv på Åvike. Ett stillsammare liv och säkerligen också effektivare har satt dagens prägel på den gamla järnbruksmark, vars historieblad blev aska några ödesdigra dagar för 50 år sedan. Ute i Åvike finns knappast något kvar från järnbrukstiden. Masugn, smedjor, stångjärnshammare, kruthus, allt är jämnat med marken. Herrgårdsbyggnaden på Murberget i Härnösand - uppförd omkring 1730 - ligger i dag i ensamt majestät vid infarten till läns museet, säkerligen okänd till sitt ursprung för dagens unga hässjöborna. Då denna byggnad i liggande timmer byggdes ut på 1820-talet från envånings- till tvåvåningsbyggnad, räknade den 15 rum och kök, därav inte mindre än fem stora salar. Ett 60-tal år senare försågs herrgårdsbyggnaden med en stor tvåvåningsveranda, rikligt försedd med sniderier och gallerverk. Därav finns intet i dag. Bara ett stycke museum utan tidstrogen herrgårdsinredning från en svunnen järnbrukstid i ett grannlandskap.

Text och teckningar:

SVEN HEDIN

Den för några år sedan bortgångne redaktören Helge Höglund, som var bekant för läsare av S.T., där han ofta skrev stadshistoriska artiklar på tidningens kultursidor, hade i början av år 1970 i söndagsbilagan en serie artiklar, som han kallade Med bil på Medelpads järn-vägar. I denna serie berättar han om Medelpads gamla järnbruk och rekommenderar folk att göra utflykter till de historiskt intressanta och natursköna platserna. Som avslutning på sin artikel om Åvike bruk påstår han, att det finns massor av historier om livet på bruket. Tyvärr ha vi i cirkeln inte lyckats spåra en enda, varför vi tar oss friheten återge, den som han berättar i denna artikel. Självt har han tydligen fått tag i den av dr Tillhagen. Den handlar om "gamle spiksmeden Landström i sitt skinnförklä."

Brukspatron Bellander hade fått klagomål från två smedspojkar, som Landström hade till hjälp och även skulle hålla med kost. Landström kliade sig i huvudet och svarade:

"Hur ska jag förstå då? Dom får strömming å pärer å brö - å vatten får dom dricka så mycke dom vill - då förstår ja inte, hur dom kan klaga."

Den lilla historien fångar som i ett nötskal, hur folk fick leva på den tiden,

Historiska fakta om Ävike bruk.

Såsom red. Hedin mycket riktigt påpekar i inledningen till sin artikel i S.T, "glömde" Vallis Nyberg bort Ävike bruk i sin bekanta bok om Medelpads gamla järnbruk. Man måste därför gå till den källa, som Hedin nämner, om man vill ta reda på något om brukets historia, nämligen "Ängermanländsk järnhantering" av P.Norberg. Det är ett rätt omfattande särtryck ur publikationen "Blad för Bergshanteringens Vänner", häfte 2-4, 1952. Boken är utgiven på Almqvist & Wiksells Boktryckeri AB, Uppsala. Och som förut nämnts beror detta på Ävike bruks samröre med Öjefors bruk i Stigsjö. Eftersom några i läsekretsen kanske kan ha intresse av att veta litet mer om brukets historia än de små glimtar, som medtagits på föregående sidor, tar jag mig friheten att ur Norbergs bok plocka fram en något fylligare skildring.

Som i det föregående nämnts var det häradshövding Teet, grundaren av Lögdö bruk, och handelsmannen Jakob Leijel, som gick tillsammans för att starta ett bruk i Ävike. Redan 1864 hade man av bonden Peder Eriksson i Ytterå fått köpa 36½ mål jord med tillhörande sågekvarn för 1.200 daler silvermynt. Av denna summa betalade Teet 400 daler och Leijel resten. Den 8 juli 1685 ingav Teet och Leijel genom den sistnämndes svåger, kommissarien och köpmannen Johan Gerdes, till bergskollegium sin ansökan om tillstånd att få anlägga ett bruk i Ävike. Följande sommar, 1686, kom bergmästaren Erik Simson på kollegiets uppdrag hitupp för att inspektera platsen. Redan då hade Leijel överlåtit sin andel i företaget till sin svåger Gerdes. Han och Teet var närvarande vid Simsons besök. Man hade redan då satt igång med byggande av en damm uppe vid Storsjön och dessutom också med uppförande av hammarsmedjan. Så säker var man, att tillstånd skulle beviljas. Bergmästaren tyckte, att vattentillgången var väl liten, men trodde att dammbyggnaden vid Storsjön skulle hjälpa upp det hela. De jordägare, som berördes av de startade arbetena, hade gett sitt tillstånd i maj året innan.

Bergskollegiets tillstånd kom också mycket riktigt den 20 dec. 1686. Samtidigt beviljades också sex skattefria år för anläggningen. Någon gång under den här tiden dog tydligen Johan Gerdes, vilket framgår av att det är hans änka, som tillsammans med Teet har ansvaret för den stångjärnshammare med två härdar, som började byggas sommaren 1687.

Vid den tidpunkten hade man tillförsäkrat sig leverans av tackjärn för de närmaste sex åren genom kontrakt med Forsbols masugn i Roslagen om 800 skeppund per år. Det skulle sjöledes fraktas till Ävike. Kol däremot trodde man sig kunna få från bönderna i trakten för sex-sju mark per stig. Dessutom ämnade man anställa egna kolare för utvinning av kol från egna skogar på tre nyinköpta hemman.

Häradshövding Teet dog 1693. Han änka fick då överta hans tredjedel i bruket, medan övriga delen fortfarande ägdes av änkefru Gerdes. På grund av ekonomiska svårigheter tvingades hon emellertid senare avstå från sina andelar, som då övertogs av en direktör, som hette Johan Silwercrantz. Denne begärde 1698 att få uppföra en masugn i Ävike. Denna ansökan kolliderade emellertid med Lögdö bruks intressen, varför en "rannsaking" ägde rum den 11 sept. 1699 under ledning av bergsfogden Johan Röök. Silwercrantz representerades vid detta tillfälle av sin bokhållare Sven Kåre och Lögdö bruk av dess arrendator Roloff Macheij (Mac Key?). Man diskuterade först ur lämplighetssynpunkt dels Norrån, dels Sörån och fann Norrån vara bäst, eftersom där redan fanns dammar för den anlagda hammaren. Men Lögdös representant protesterade skarpt mot dessa planer. Dels varnade han för en hotande brist på kol, och dessutom befarade han också minskad tillgång på tackjärn. Bönderna i trakten hade däremot inget att invända mot ansökan. Resultatet av denna "rannsaking" blev emellertid ett avslag för Ävikes del.

Under de följande åren skiftade bruket ägare ett flertal gånger. På våren 1716 skadades bruket rätt svårt av den ovanligt kraftiga vårfloden. Under "den stora ofredens år" då Karl XII höll på att alldeles utarma landet med sina många krigsföretag runt halva Europa, blev det mycket dåliga tider också för järnhanteringen. Man led brist på både kol och tackjärn och dessutom på arbetskraft. De arbetsföra männen togs ut till krigstjänst.

Någon gång före 1720 blev doktor Karl Pelt, stadsfysiker i Gävle, ägare till bruket. Troligen var han sväger till en direktör Honnon, som en tid ägde Åvike, och att det var på så sätt, som han kom på idén till köpet. Men knappt hade den nye ägaren hunnit starta som brukspatron, innan han drabbades av en svår olycka. Tidigt på pingstdagens morron den 18 maj 1721 ankrade åtta galejor tillhörande den ryska mordbrännar-flotta, som då drog fram längs vår kust, härjande och brännande. Den utökades under dagen till 35 fartyg. Ryssarna gick i land och plundrade hela bruket samt brände ner herrgården, verkstäderna och alla övriga boningshus. Ingenting lämnades kvar. Allting av något värde, inklusive stångjärnslagret, förde de med sig, då de på morronen Annandag pingst lättade ankar och styrde vidare mot Härnösand. - Värdet av förlusterna taxerades till 14.573 daler silvermynt, varav största delen drabbade den nye ägaren.

Efter denna katastrof begärde Pelt att bli befriad från skatt en tid och beviljades 1722 åtta års skattefrihet. Detta gjorde, att han orkade med att under åren 1722-23 på nytt bygga upp bruket samt en ny herrgårdsbyggnad i en våning. Därefter kommer en lugnare period i brukets historia. Pelt utvidgar 1725 brukets areal genom att inköpa hemmanet Nr.2 i Öje by och året efter även hemmanet Klappnäs i Häggdånger.

Men så kom nästa olycka i form av förhärjande bränder både 1732 och 33, då brukets hela kol-lager samt kolhuset gick upp i rök. Vid den tiden fick man sitt kol från bondskogarna i Hässjö, Tynderö och Häggdånger samt en del också från Säbrå och Stigsjö. Tackjärnet kom nu från Östra och Västra Bergslagen och fraktades landvägen till Gävle samt vidare med båt till Åvike.

Pelt tappade trots allt inte sugen. År 1734 ansökte han om att få uppföra en masugn i Åvike. Det hade nu gått 36 år sedan man första gången försökte och då fick avslag. Men nu borde det väl gå. Föreskriven undersökning gjordes samma sommar, men bergskollegiet låg på papperen. Anledningen var, att också brukspatron Krapp i Lögdö nyss förut kommit in med samma begäran för sin del. Det gällde inrättandet av en stångjärnshammare på Storrotens allmänning omkring de två sjöarna Storroten och Lillroten på gränsen mellan Ljustorp och Stigsjö. På denna allmänningsskog ansökte nu både Lögdö och Åvike om rätten till kolning. I augusti 1733 hade den sedvanliga undersökningen ägt rum beträffande Lögdös ansökan. Och då hade Pelt protesterat mot Lögdö med motivering att man redan led av kolbrist både för Lögdö och Åvike och en ny hammare i Roten skulle givetvis förvärra den situationen. Bergskollegiet stod givetvis här inför en kinkig situation och det dröjde därför ända till den 24 nov. 1737 innan de tog ställning till de båda ansökningarna. Men då blev det Krapp, som fick privilegium för den begärda stångjärnshammaren. Fyra dagar efteråt dog han. Sonen Filip tog vid efter fadern, och han ansåg nu, att Storrotens allmänning var ytterst olämplig plats för den beviljade hammaren och ansökte i stället att få förlägga den till Lagfors. Detta beviljades också den 27 juni 1741 och därmed skapades förutsättningarna för tillkomsten av Lagfors bruk.

Samtidigt avslogs också Pelts ansökan om masugnen i Åvike. Men inte nog härmed. Han förlorade också dragkampen om rätten till kolning på Storrotens skogsmark. Denna rätt tillerkändes nu helt den nya hammaren i Lagfors. Förut hade inga bestämmelser funnits beträffande denna allmänning, utan både Lögdö och Åvike hade avverkat där. Teet var ju i början ägare till båda bruken. Nu fick alltså Lögdö ensamrätt till detta stora skogsområde, men förbjöds samtidigt att vid 200 dalers vite ta kol från de tidigare omnämnda socknarna Hässjö, Stigsjö och Säbrå, vilka tidigare sålt kol också till Lögdö bruk. Åvike fick dock behålla rätten att från Storroten ta ut "storvirke" och hustimmer även i fortsättningen.

Ett nytt försök till utbyggnad av Åvike bruk gjorde Pelt 1741 men fick också denna gång avslag.

Såsom tidigare nämnts dog Pelt 1756 och efterträddes då av sonen Ludvig. Han skötte bruket med hjälp av svågern Karl AEgidius von Horn. Ludvig Pelt hade under sin fars tid blivit väl införsatt i arbetet vid bruket, bl.a. i hammar-smedjan. Han brukade därför även som brukspatron ibland rycka in och jobba i smedjan både två och tre veckor, om det behövdes. Bergmästare Sohlberg vid bergskollegiet kände till detta och vitsordade, att stångjärnet merendels blev "väl tillverkat och smitt vid Åvike hammare".

Men också Pelt d.y. fick erfarva svårigheterna och riskerna med framförallt

tackjärnsfrakterna söderifrån. Den 25 febr. 1775 nämnes i handlingarna, att hammaren stått stilla i tre månader föregående år av brist på järn, som inte hann komma fram på hösten, eftersom båten frusit fast. I slutet av sept. tog vatt-
net i ån slut, och hammaren kunde inte sättas i gång förrän vårfloden kom. Men
1781 lät man så spränga bort en berghäll på ett ställe och dessutom sätta in
ett större vattenhjul, och dessa åtgärder ökade vatteneffekten så mycket, att
man kunde köra hammaren hela året.

Året 1782 fick man äntligen för första gången tillstånd att utvidga bruket.
Det blev en manufaktursmedja med två knipp- och tre spikhammare för tre "stoc-
kar" och med lika många ässjor. Tillbyggnaderna blev färdiga 1783.

År 1805 hade Åvike fått nya ägare igen. Det var lektor Karl Gustaf Nordin i
Härnösand, nyutnämnd biskop över vårt stift, och hans sju år yngre kollega,
lektor Olof Huss. De begärde nu att få anlägga en hammare med två härdar, men
inte i Åvike utan vid Kvarnån i Öje by i Stigsjö på ett hemman, som Pelt ti-
digare hade köpt för brukets räkning.

På våren samma år hade Åvike drabbats av ännu en olycka. Stångjärnshammaren med
all dess utrustning hade totalförstörts av en elsvåda. Men herrar Nordin och
Huss satte genast i gång med återuppbyggnad och smidesverksamheten kunde
startas på nytt från början av kommande bruksår. Jämsides byggde man också
hammaren i Öje och den ena härden kunde tas i bruk under första delen av 1806.
Någon större lycka blev det dock inte med den nya anläggningen i Öje. Det
gick skapligt ett par år, men redan i febr. 1808 gav Kungl. Maj:t sitt medgi-
vande om uppehåll och den 18 dec. 1810 fick man lov till att inställa driften.
Sedan dess återupptogs den aldrig mer.

Att det gick så galet med Öjefors som bruket kallades, var kanske inte så
märkvärdigt. Anläggningstiden sammanföll ju med rysk-finska kriget 1808-09
vilket ökade svårigheterna för tackjärnstransporterna söderifrån. Det råd-
de dessutom också kris på järnmarknaden rent allmänt då en tid. Lägger man
därtill den illa valda platsen, som helt saknade vägförbindelse med Åvike,
förstår man lätt svårigheterna. Allt material måste fraktas dit på vinterfö-
ret, och då var man helt beroende av snötillgången och isförhållandena på
sjöarna och vattendragen. Till allt detta kom också bristen på kol. Bönderna
i trakten fick bättre betalt för sin skog, om de sålde virke till Härnösand
i stället för att göra kol av det.

Biskop Nordin avled 1812. Kompanjonen, lektor Huss, varken ville eller kunde
sköta bruket. Det blev därför hans måg, häradshövding Karl Gustaf Wallgren i
Härnösand, som övertog både sterbhuset Nordins och Huss andelar och på så
sätt blev ensam ägare till både Åvike och Öjefors. Under hans tid hände inte
så mycket mer, än att han 1820 fick tillstånd att flytta den ena härden från
Öjefors till Åvike och 1822 också den andra. Därmed ändades Öjefors bruks
korta historia.

Näste ägare till bruket blev löjtnanten och greven Knut Lindorm Posse. Han
fick 1838 tillstånd till en väsentlig utökning av tillverkningen. Bl.a. fick
han uppföra två nya härdar med hammare för tillverkning av stångjärnssmide,
och brukets kapacitet fördubblades jämfört med tidigare, om man räknar sam-
man Åvike och Öjefors. Men fullt så storartat blev det nu aldrig. Under de
allra bästa åren ökades tillverkningen med ungefär 50 %. I samband med att
denna nya hammare byggdes gjorde man också en stor och dyrbar stendamm och
i en särskild byggnad inrymde man en s.k. "blåsmaskin".

Man ägde också under en tid ett eget lastfartyg. Detta förolyckades med en
last av 300 skeppund järn vid Väddö utanför Upplandskusten 1844. Lasten lyc-
kades man bärga, men fartyget gick förlorat. Samma år uppförde man en ny
husbehovssåg med tillhörande damm av sten och i anslutning till en redan be-
fintlig kvarn.

Under årtiondena närmast efter Posse hade bruket inte mindre än fem olika
ägare. Under denna period är att notera väsentliga inskränkningar i brukets
tillverkningskapacitet. F.o.m. 1853 och till 1855 hade inte mindre än fyra
härdar avecklats. Bara en hammare med två härdar fanns då kvar. Snart körde
man bara den ena av dem. Men spik- och knippjärnstillverkning bedrevs i viss
utsträckning. I stället hade man dock låtit uppföra en s.k. "Franche-Comté-
hård" (Uttalas ungefär "frangs-j-kångté") I dessa från Frankrike kommande här-
dar använde man sig av en ny färskningsmetod för att av tackjärn tillverka
smidbart järn. De började användas här i landet omkring mitten av 1800-talet.

Någon gång under denna period anlades också ett krutbruk, som var i verksamhet under en tid. Tillverkningen upphörde emellertid, sedan den s.k. "kulkvarnen" sprang i luften 1865. Detta enligt en uppgift i "Beskrivning över Västernorrlands län" av Daniel Åslund, tryckt i Härnösand 1880.

Någon gång omkring 1870 började Heijkenskjäldarnas era. Den äldre av dem, T.W. Heijkenskjäld, måtte ändå ha haft stora drömmar om brukets framtid, eftersom han ansökte och fick rättigheter att uppföra den av flera föregångare önskade masugnen. Den blev färdig 1873 och togs i bruk året efter. Den kördes i 11 år och man framställde alltså under de åren eget tackjärn vid bruket. Därefter lades masugnsdriften ner. I stället anlade man ännu en Franche-Comté-härd år 1887. Där tillverkade man råstänger och smältstycken.

Efter Heijkenskjäld d.ä. övertog sonen, komendörkapten E.G. Heijkenskjäld bruket. Under hans tid minskades tillverkningen så småningom, och året 1901 kan väl sägas vara brukets sista, då man tillverkade spik till ett uppgivet värde av 1.000 kronor.

Som vi redan sagt - och detta upprepade gånger - är det sparsamt med källmaterial om Ävike bruk. Men man hittar här och var i olika publikationer strödda uppgifter, som rör bruket. Vid genomgång av boken "Ängermanländsk järnhantering" av P. Norberg (sid. 195) och "Särtryck ur Blad för Bergshanteringens Vänner", häfte 2-4, utgiven på A & W:s Boktryckeri i Uppsala 1952, finner man följande något förbryllande upplysning:

"Där anlades ock ett krutbruk, som dock snart upphörde med sin verksamhet, sedan "cylindern" (kulkvarnen) sprungit i luften år 1865"

Vem skulle kunna ge oss några fakta om detta? Ingen i cirkelgrupperna kände till något. Och ingen hade ens hört talas om det. Till slut kom Mary Eriksson på att Gustaf Vestman i Ävike möjligen skulle kunna veta något om detta. Jag tog kontakt med honom per telefon och frågade. Jo, då. Han kunde berätta om både det ena och det andra. Visst hade det funnits krutbruk i Ävike. Det hade legat på östra sidan om ån strax nerströms avtagsvägen till Kolningen, bara ett litet stycke norr om hans hem. Där tillverkades förr s.k. "bergkrut".

Slår man så upp ett lexikon, får man veta att krutet uppfanns i Kina redan före Kr. f. Det infördes i Europa av araber och var rätt allmänt känt redan i slutet av 1200-talet, men kom i vårt land i bruk först på 1300-talet. Namnet "bergkrut" har kommit av att den typen av krut användes vid bl.a. bergsprängning tidigare, men kom senare att användas även i fyrverkeripjäser, delvis för artilleripjäser och för laddning av lös ammunition.

Det rätta namnet på denna krutsort är "mekaniskt krut", men även "svartkrut" eller "brunkrut" beroende på färgen. Det tillverkas av kalisalpeter (KNO_3), kol och svavel i vissa mängder. I svartkrutet utgör procentsatserna respektive 75, 15 och 10, medan brunkrutet innehåller 78-81 % kalisalpeter, 16-19 % kol och bara 3 % svavel.

Tillverkningen vid Ävike krutbruk bedrevs naturligtvis som biindustri. Träkol hade man ju själv och de övriga ingredienserna måste givetvis ha importerats.

Vestman minns, att då han 1908 som lillpojke kom med sina föräldrar flyttande till Ävike, brukade det stå tunnor med krut inne i deras magasinsbyggnad. Han berättar också om en verkligt farlig "lek", som han och en kompis hittade på vid ett tillfälle. På den tiden hade bruket ännu flera små signalkanoner uppställda på bergklintarna runt om, fastsatta med bultar. Så kom pojkarna en dag på att de skulle ta och ladda en av pjäserna och fyra av. De knyckte krut i magasinet och fyllde i kanonröret och sedan tänkte de på en tidning och satte till fänghålet. Och det lyckades över förväntan. Det blev en våldsam explosion, som helt smulade sönder kanonen. Metallbitarna bara yrde om pojkarna, men ingen av dem träffades märkligt nog. Däremot flög ett stort stycke iväg och föll ner på taket till en hundkoja nere vid bruket. Det gick genom taket, men där fanns lyckligtvis ingen hund inne just då. Så allt avlöpte lyckligt. "Men de ä tur, att ja fortfarande lever", säger Vestman. Och det kan vi nog instämma i.

I detta sammanhang berättar Vestman också om en annan och ännu värre explo-

sion, som inträffat för länge sedan och förintade hela det gamla krutmagasinet. Den skulle ha förorsakats av en sjöman från Säbrå, vilken var på tillfälligt besök i Ävike och tittade in i magasinet genom ett fönster. Oförsiktigt nog hade han pipan i munnen och glöd ur denna skulle ha fallit ur och förorsakat explosionen. Han lär ha gjort en våldsamt luftfärd men ändå undkommit med livet i behåll.

Ja, detta lät ju väldigt intressant, men det hände långt före Vestmans flyttning till Ävike, och några exakta upplysningar utöver detta kunde han inte lämna. Men han rekommenderade en bok, utgiven av Västernorrlands Allehanda, då tidningen firade sitt 75-årsjubileum. - Alltså började vi efterforska den. Efter kontakt med biblioteket och två månaders väntan, fick vi äntligen möjlighet att stilla vår nyfikenhet. I en notis från 1880 stod nämligen följande:

Ett krutbruk sprängt i luften.

Vid Ävike bruk drefs för några år sedan äfven kruttillverkning, men vilken upphörde för omkring sex år sedan. Emellertid har i den för tillverkningen begagnade byggnaden ett parti okornat krut hittills varit förvaradt. I måndags (30/8) gjordes likväl ett hastigt slut på återstoden af detta parti. En sjöman, vid namn J.P. Näsman från Säbrå, som hemkommit från en sjöresa för åtta dagar sedan, hade nämnda dag kommit till bruket för att helsa på em anförvandt. Näsman hade då gått och sett sig omkring samt haft pipa i mun. Han tittade därvid in genom ett i krutbyggnaden befintligt fönster, men knappt hade han hunnit sticka in hufvudet, förrän en förfärlig explosion inträffade, som sprängde byggnaden och kastade Näsman upp i luften. Näsman blef svårt skadad och fördes till lasarettet.

Ja, därmed hade vi "svart på vitt" att Vestman inte berättade sagor för oss. Av ovanstående kan vi dessutom utläsa, att kruttillverkningen hade pågått till omkring 1874. Och detta i sin tur säger oss, att man efter explosionsolyckan 1865, då "cylindern" sprängdes, måste ha reparerat både kulkvarn och lokaliteter samt återupptagit tillverkningen fram till den i notisen angivna ungefärliga tidpunkten.

År 1905 den 27/2 stod i Västernorrlands Allehanda följande nyhet:

Vesternorrlands läns första torvströfabrik kommer inom kort att anläggas vid Ävike bruk.

Denna lilla notis väckte genast min nyfikenhet, och jag tog upp saken i båda cirkelgrupperna, men tyvärr visste ingen någonting om detta och hade öfverhuvud taget aldrig hört talas om det ens. Men man trodde, att Vestman i Ävike kanske skulle kunna känna till något. Jo, en del visste han. Vi fick reda på att torvtäkten inte låg på Ävike bruks skogar och att tillverkningen av torvströ var sammankopplad med tegelbruket i Muggårdsviken. Detta sista var ju också en för oss överraskande upplysning. Om denna tegelindustri hade vi på flera håll försökt skaffa upplysningar, dock utan resultat, varför vi faktiskt hade bestämt oss för att inte låtsas om den, i all synnerhet som den ju inte heller direkt hade med Ävike bruk att göra, eftersom Muggårdsviken ligger inom Häggdånger. Men nu var nyfikenheten väckt. Vi måste försöka skaffa fakta om detta, desto hellre då ingenting tycks finnas skrivet om denna anläggning. En av cirkelns medlemmar, Nanna Nyman, som vistats därute i Ävike under sin barn-domstid, mindes enstaka fakta, men gav tipset att kontakta Helmer Öberg här i Söråker. Han växte upp i Ävike och borde kanske kunna ge oss litet "kött på benen". Jo då. Där träffade vi på rätte mannen. Han kunde mycket om både torvströfabrikationen och tegelbruket och såhär berättade han:

Hans far, Karl Fredrik Öberg, var anställd som "natteldare" vid tegelbruket i Muggårdsviken. Och där hade Helmer som lillpojke sprungit omkring och tittat både på anläggningarna och tillverkningen, så han mindes ännu mycket väl, hur

där såg ut och hur tillverkningen gick till.

Bruket anlades mycket riktigt omkring 1905-1906 och ägdes av Essviks AB. Det förrestods av en disponent, som hette Viktor Emanuel Forsgren. Teglet tillverkades av sand, kalk och vatten. Sanden fanns i obegränsad mängd på platsen runt om fabriken. Kalken kom med lastfartyg från Slite på Gottland. Den lagrades i ett stort kalkmagasin. Därifrån gick den medelst elevator till "blandningen", som sköttes av en finne med namnet Jansson. Öberg minns, att Jansson alltid gick i blyskor under arbetet, för det var ingen annan fotbeklädning, som stoppade mot den frätande kalken.

Själva tillverkningen av teglet gick sedan helt maskinellt. Den färdigblandade massan transporterades också med elevator fram till det s.k. "pressbordet", där stenarna formades. Denna anordning, pressbordet alltså, bestod av en stor, c:a 2.500 kg tung pjäs, där en vågrätt liggande roterande gjutjärnsskivamed formar för stenarna, var den viktigaste detaljen.

Sex man stod under tillverkningen vid detta "pressbord" och plockade för hand av ~~den~~ 3 x 5 x 10 tum stora stenarna, vilka mycket försiktigt placerades på räls gående vagnar. Under arbetsdagens 12-timmarsskift hann man med att göra omkring 24.000 tegel.

Teglet torkades sedan under nattskiftet i en jättestor ångpanna av svetsade plåtar. In i denna löpte en rälsbana, på vilken man sköt in de nämnda vagnarna med teglet på. Därefter stängdes luckan medelst en traversanordning. För att hålla temperaturen uppe i denna stora tork-tub, eldade man under dagtid med torv från eget torvtag. Den sysslan sköttes av en "dageldare", som hette Viktor Norberg. Under nätterna eldade man däremot med ved, och det var just detta jobb, som Helmers far skötte. Han var alltså "natteldare". Maskinist vid anläggningen var fadern till smeden Elof Nyberg i Torsboda, Jonas Nyberg. Teglet exporterades och utskeppades på en specialbyggd pråm, vars skeppare, enligt Nanna Nyman, hette Vikner. Öberg vet berätta, att hela Husumsfabriken i Ångermanland lär vara byggd av tegel från Ävike. Dessutom finns fortfarande en hel del byggnader här i Söråker bl.a., vilka ha murpartier uppförda av Äviketegel. Man har emellertid kritiserat kvaliteten, som på grund av tillverkningsmetoden med torkning i stället för bränning inte gav samma hållbarhet som annat tegel.

Tegeltillverkningen försiggick f.o.m. maj månad till in i oktober varje år, eller så länge sanden var ofrusen på hösten. Omkring 50 man var sysselsatta vid bruket under denna period. Vintertid utgjordes arbetsstyrkan bara av ett fåtal man, som sysslade med reparations och underhållsarbeten.

Tillverkningen lades ner i senare delen av 1920-talet och anläggningen revs ner 1928. Den stora torkugnstuber såldes till en firma Brovén i Stockholm, dit den fraktades sjövägen. Öberg minns, hur den omsorgsfullt tätades och översågs, innan den drogs ner i vattnet och kopplades efter en bogserare, som drog den till kungliga huvudstaden.

Om torvtäkten och torvströ tillverkningen berättar Öberg, att bränntorven hämtades från en myr, som man kallade "bränntovmyren". Var den låg och vad eventuellt har för namn i dag, vet vare sig han eller någon annan av dem vi kommit i kontakt med. Men torven, som skulle rivs till torvströ och pressas till balar f.v.b., den tog man upp på Simonsmyra, eller Muggårdsmyran, som den kallas på den nya ekonomiska kartan. Den ligger något över 1 km fågelvägen NO om Ävike och har på kartan fastighetsbeteckningen 1². Bägge dessa torvtäkter ligger inom Häggånger, men förmodligen på mark, som tidigare tillhörde Ävike Bruk. Eftersom torvströfabrikationen var knuten till tegelbruken, upphörde troligtvis också denna verksamhet, då tegelbruken lades ner.

TILLÄGG RÖRANDE ÅVIKEBRUKS HISTORIA.

Gunnar Holm, Åvike har haft vänligheten låna oss avdrag ur en uppsats av f. intendenten och skaparen av Murbergsmuséet, Theodor Hellman, i skriften "Murbergets vägledning Nr 4" med titeln Åvikebruks Herrgård. Där ha vi hittat en del uppgifter, som vi tidigare inte kände till och som vi tror kan vara av intresse också för läsarna av denna bok.

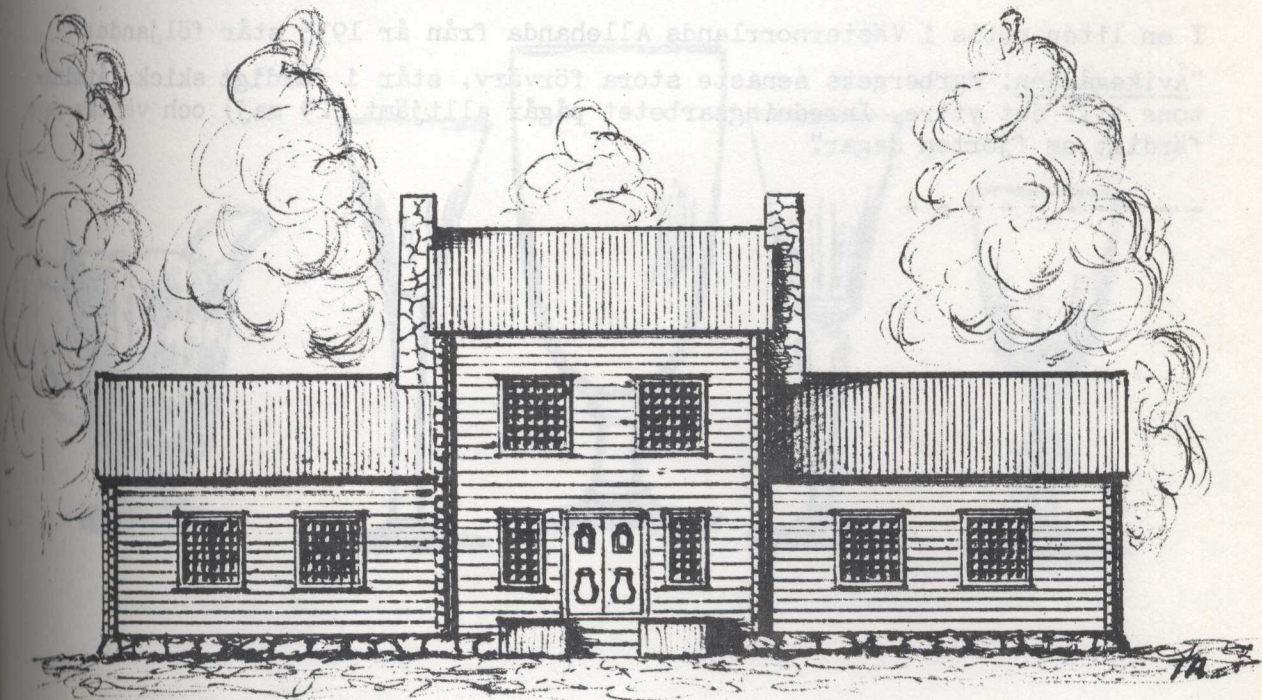
Där berättas, att under åren 1824-1831 sysselsattes 7 mästersmeder, 3 spiksmeder och 8 dagakarlar. Under perioden 1861-1870 hade mästersmederna ökat till 8. Dessutom hade man då anställda 2 hammasmeder, 2 manufakturmeder, 2 spiksmeder och 2 hjälpsmeder.

Åvike Bruks anläggningar låg ovanligt spridda, vilket inte var vanligt för en bruksanläggning. Sålunda låg stångjärnshammaren t.ex. nära 1 km från brukets centrum. Arbetarkasernerna låg inte heller längs någon gata som brukligt var utan låg spridda efter Norrån och på bergsklacken ovanför dammen vid masugnen. Dessa bostäder var av två olika typer, dels en tvåvånings med inte mindre än 12 rum, dels envånings med endast 4 rum. I den större typen bodde brukets arbetare och dagakarlar, medan mästersmederna och hammarsmederna, som stod litet högre på rangskalan, fick bo i de mindre husen.

Vi ha i det föregående i korthet berört brukets avvecklingskede, som enligt Hellman började redan mot slutet av 1880-talet. Då började smederna flytta. Endast de äldre stannade kvar och fortsatte sina jobb vid knip- och spikhammaren. Omkring sekelskiftet redan började rivningsarbetena. Masugnen fick lämna tegel och trävirke till det nyanlagda tegelbruket vid Myggårdsviken. Stångjärnshammaren revs också ner, liksom en del av de gamla smeds- och arbetarbostäderna. Kvar blev bara rester av spikhammaren, fyra kaserner, stengrunderna till stångjärnshammaren och masugnen samt dammbyggnaderna av sten.

Om den gamla herrgården berättar Hellman följande:

"Inom bruksområdet låg herrgården med sina båda fristående flyglar väl avskilda i områdets norra del intill vägen ner till lastbryggan och omgiven av park och trädgård. Läget var valt med omsorg med storslagen utsikt över uddarna och ut över öppna havet!"

Åvike herrgårdsbyggnad såsom den såg ut efter återuppförandet sedan ryssarna härjat bruket 1721. Denna byggnad uppfördes omkring 1730 och påbyggdes till två våningars höjd på 1820-talet.

Teckningen är utförd i skala efter en ritning på sidan 5 i beskrivningen av Åvikebruks Herrgård, "Murbergets vägledning Nr 4" av Theodor Hellman.

Som förut nämnts nedbrändes hela bruket av ryssarna 1721 och den nya herrgårdsbyggnaden uppfördes omkring 1730. Vid rivning av den byggnad, som senare flyttades till Murberget, kunde man konstatera att den ursprungligen varit byggd i endast en våning men med ett mittparti i två våningar och med höga skorstenar på ömse sidor om detta mittparti. (Se bilden på föregående sida.)

På 1820-talet byggdes den emellertid på till full tvåvåningshöjd och fick då 15 rum och kök samt stora förstugor. Av dessa rum är inte mindre än fem stora salar och takhöjden i övre våningen betydligt större än i den nedre. Byggnaden är uppförd av liggande timmer med åtta knutar och vanligt s.k. sadeltak. Allt sedan ombyggnaden har den varit brädbeklädd med tätt hopfogade bräder utan lock eller notlister och med breda knutpilastrar upp mot en kraftig taklist.

På 1880-talet tillbyggdes en stor veranda i två våningar och rikligt prydd med de för åttiotalet utmärkande sniderierna och gallerverken.

De båda flyglarna, även de av liggande timmer med brant sluttande sadeltak, är uppförda i en våning. Den högra flygeln med tre rum inrymde brukskontoret och den andra var inredd såsom brygg- och bagarstuga m.m. Alla byggnaderna var målade i vitt med svag vitgrön nyans.

Liksom i alla våra kvarvarande bruksherrgårdar häruppe saknades även här fullkomligt varje spår av äldre tiders rumsindelningar och dekorationer. För varje ny ägare eller inflyttande bruksförvaltare har modernisering skett och allt var här i tak och på väggar så som vid den sista reparationen någon gång i början av 1900-talet.

Herrgården inköptes av Murberget 1927 och började rivas på hösten samma år utom ena flygeln, som skulle stå kvar för jordbruksförvaltningens räkning. Under de följande åren uppbyggdes den i etapper. Man slopade då den pompösa verandan och frontespisen på baksidan. Invändigt lade man om och utökade trappuppgångarna och återställde den gamla rumsindelningen genom bortrivande av de senare uppsatta brädväggarna. Den särskilda köksingången på västra gaveln stängdes också. Men i.ö. är byggnaden uppförd i sitt gamla skick. Takteglet, som var tvåkupigt rött tegel, utbyttes mot enkupigt, svart, som gick mer i stil med de gamla herrgårdstaken.

I en liten notis i Västernorrlands Allehanda från år 1935 står följande:

"Åvikegården, Murbergets senaste stora förvärv, står i färdigt skick, åtminstone till det yttre. Inredningsarbetet pågår alltjämt (29 maj) och väntas vara färdigt om fjorton dagar!"

